

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казакский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№3(43)

Алматы

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Р.Б. Әбсаттаров – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корресподент-мүшесі, филол.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі

Әлеуметтік-саяси өзгерістер, әлеуметтік-саяси даму және қоғамның тұрақтылық мәселелері ғылым ретіндегі саясаттанудың маңызды да қажетті тақырыбы болып саналады. Әлеуметтік-саяси өзгерістердің адамзат өмірінің әр сәтінде жүретінін толық сеніммен айтуға болады. Саясаттанудың бұл тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығын қазіргі кезде бүкіл әлемді қамтыған нақты әлеуметтік-саяси өзгерістер анықтап отыр. Бұдан небәрі 25 жыл бұрын адамзат басқа әлеуметтік-экономикалық, социомәдени, саяси нақтылықта өмір сүрді. Әлем әскери-саяси блоктарға бөлінді, олардың текетіресі әртүрлі блокқа жататын мемлекеттердің экономикалық, саяси және социомәдени өмірін айқындады. Қазіргі жағдай мүлдем басқаша.

Қысқа кезеңде Қазақстанда түбегейлі, іргелі өзгерістер жүрді. 80 жылдардың орта тұсымен салыстырғанда 90 жылдардың ортасында Қазақстан мүлдем басқа елге айналды. Бірде бір саясаттанулық теория бұдан 25 жыл бұрын әлемде, бұрынғы социалистік лагерде және Кеңес Одағында болатын түбегейлі өзгерістерді алдын-ала айта алмады, болжамдай алмады.

Өзгерістің болатыны сезілді және күтілді, бірақ бұл өзгерістер тереңге бойлап соншама елдерді қамтиды деп ешкім де ойламаған еді. Бұның бәрі әлеуметтік-саяси өзгерістерге, олардың моделдеріне, түрлеріне, қайнар көздеріне, қозғаушы күштеріне, олардың адами, гуманитарлық салдарына және т.с.с. қатысы бар мәселелерді мұқият зерттеуді саясаттанудан, әлеуметтанудан талап етеді.

1. Әлеуметтік-саяси өзгерістер ұғымы, тұжырымдамасы, анықтамасы

Өзінің пайда болған кезінен бастап саясаттану адам мен қоғамның өзара саяси әрекетін статикалық тұрғыдан ғана емес, динамикалық тұрғыдан, әлеуметтік-саяси өзгерістер үдерісі тұрғысынан қарастырады. Қоғамда өзгермейтін объектілер және субъектілердің болмайтындығы даусыз: адамдардың арасындағы әлеуметтік-саяси өзгерістер мен өзара әрекеттер, олардың әлеуметтік, саяси мәртебелері мен рөлдері өзгереді; қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымы, ондағы басымды құндылықтар, нормалар және мінезқұлық қалыптары өзгереді; ғылыми, саяси және діни көзқарастар, моралдық нормалар өзгереді; бұрын болмаған өнердің жаңа түрлері, мемлекеттің жаңа типтері мен формалары, құқықтың жаңа нормалары және т.с.с. пайда болады. Қоғамдық өмірдегі осы өзгерістердің бәрін «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымы қамтиды.

Әлеуметтік-саяси өзгерістер деген не? Кең мағынада әлеуметтік-саяси өзгерістер деп әлеуметтік-саяси объектінің бір күйден екінші күйге өтуі, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымындағы, оның институттарындағы кез-келген модификация, адамдардың қоғам жөніндегі пайымдаулары түсіндіріледі.

Тар әрі дәл мағынада «әлеуметтік-саяси өзгерістер» термині белгілі бір уақыт аралығында тұтас жүйе ретіндегі қоғамда, оның әлеуметтік-саяси құрылымында, әлеуметтік, саяси қауымдастықтарда, топтарда, институттарда, ұйымдарда, жекелеген тұлғалардың әлеуметтік, саяси мәртебелері мен рөлдерінде, олардың өзара және қоғамның кез-келген құрылымы компоненттерінің өзара әрекеттерінде жүретін көптеген түрлі өзгерістерді білдіреді.

«Әлеуметтік-саяси өзгерістер» терминін әртүрлі саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, философтар әрқалай түсіндіреді [1]. Онымен қатар, мазмұны бойынша маңыздылығы оған жақын басқа да терминдер қолданылады: әлеуметтік-саяси даму, әлеуметтік-саяси динамика, әлеуметтік-саяси үдеріс, әлеуметтік-саяси эволюция, әлеуметтік-саяси прогресс, әлеуметтік-саяси өзара әрекет және т.б. Осы терминдердің бәрінің белгілі бір мазмұны бар, олар белгілі деңгейде «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымының мазмұнымен үйлеседі, бірақ онымен бірдей емес.

«Әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымына өзінің мағынасы жағынан және мазмұны жағынан «әлеуметтік-саяси үдеріс» термині айтарлықтай жақын. Әлеуметтік-саяси үдеріс институттендірілген және институттендірілмеген субъектілердің өз мақсаттарына жетудегі және қоғамдық өмірдің әр саласында өз функцияларын жүзеге асырудағы әрекеттерінің жиынтығын, сондай-ақ осы әрекеттердің нәтижелерін көрсетеді. Егер де біз келтірілген анықтаманың мазмұнын ескеретін болсақ, онда әлеуметтік-саяси өзгерістер әлеуметтік-саяси үдерістің маңызды жағының бірі болып шығады, бірақ оны толық қамти алмайды, өйткені әлеуметтік-саяси үдерісте бұрыннан қалыптасқан құрылымдарды, функцияларды,

нормаларды, мінез-құлық қалыптарын қарапайым ұдайы өндіру айтарлықтай орын алады. Осылайша әлеуметтік-саяси өзгерістер әлеуметтік-саяси үдерістердің аса маңызды динамикалық бөлімі болып табылады.

Өзінің мәні мен мазмұны жағынан «әлеуметтік-саяси даму» ұғымы «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымына өте жақын. Егер де әлеуметтік-саяси өзгерістер жағымды және жағымсыз, конструктивті және бүлдіруші (деструктивті), функциональды және дисфункциональды яғни әр бағытты болатын болса, әлеуметтік-саяси даму термині әлеуметтік-саяси өзгерістердің тек белгілі бір бағытын білдіреді. Әлеуметтік-саяси даму – бұл әлеуметтік-саяси объектілердің кері оралмайтын бағыты, оның нәтижесінде олардың сапалық жаңа күйі пайда болады, оның құрамы немесе құрылымы трансформацияға түсуі, оның элементтері мен байланыстарының пайда болуы немесе жойылуы, оның функцияларының өзгеруі жүзеге асады. Мысалы, саяси даму саяси жүйенің қоғамдық өмірдің басқа салаларына сәйкестігін арттыруға апаратын, билеудің икемді стратегиясы мен технологиясын қолдану қабілетін арттыруға жеткізетін биліктің макро және микро факторлардың өзара әрекеттеріндегі айтарлықтай өзгерістермен қатар жүреді.

Әлеуметтік-саяси динамика да өзінің сипаты бойынша әлеуметтік-саяси өзгерістер деп аталатындарға өте жақын. «Әлеуметтік-саяси динамика» термині, алайда, өзінің мазмұны жағынан «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымынан біршама тар болып келеді. Бұл терминде, негізінен, әлеуметтік-саяси өзгерістер факторлары, осы өзгерістердің субъектілерінің қызметі және сол қызметтің нәтижелері белгіленеді.

Осылайша «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымы мен белгілі уақыт ішінде әлеуметтік, саяси қауымдас-тықтарда, топтарда, институттарда, ұйымдарда және қоғамдарда, олардың бір-бірімен өзара қатынасында, сондай-ақ индивидтердің өзара қарым-қатынасында болған алуан түрлі өзгерістер белгіленеді. Мұндай өзгерістер тұлғааралық қатынас деңгейінде (мысалы, отбасының құрылымы мен функцияларындағы өзгерістер); ұйымдар мен институттар деңгейінде (білім, ғылым мазмұны, ұйымдығы жағынан өзгерістерге жиі ұшырайды); шағын және үлкен әлеуметтік, саяси топтар деңгейінде (Қазақстанда, мысалы, қазірдің өзінде жұмысшы табының, шаруалардың құрамы өзгерді, жаңа әлеуметтік-саяси топтар-кәсіпкерлер пайда болды); әлеуметтік-саяси және жаһандық деңгейлерінде (көші-қон үдерістері, бір елдердің экономикалық, саяси және технологиялық дамуы және басқаларының тоқыраулық және дағдарыстық күйі, адамзат өміріне экономикалық және әскери қауіп-қатер және т.б.) жүзеге асады.

Әлеуметтік-саяси нақтылықтың құрылымдық өзгерістерге түсуі қабілетінің табиғи, физикалық негіздері бар. Адам өз табиғатында – саяси тұлға, ол биологиялық түр ретінде жоғары икемділігімен ерекшеленеді және осындай деңгейде адаптациялық қабілетімен айшықталады. Ол абсолютті минимумді тума инстинктермен дүниеге келеді, бірақ үйренуге, еліктеуге, символдарға және шығармашылыққа келгенде ақылға сыймайтындай қабілетті. Әлеуметтік-саяси өзгерістер адамның биологиялық ұйымдастырушылығымен анықталмаған: ол мұндай өзгерістерге мүмкіндік жасайды, бірақ олардың өзін-өзі түсіндірушісі болып табылмайды.

Қоғамның бұрын басқаша болғанын, болашақта да қазіргідей болмайтындығын адамзат өте ертеде түсінді. Ежелгі Египет хронигі біздерге көтерілістің тамаша суреттемесін және оның хаос пен күйзеліс салдарларын папируста жазып қалдырды. Ал ұлы ежелгі грек ақыны Гесиод өзінің «Еңбек және күндер» атты поэмасында әлеуметтік өзгерістердің мифологиялық тұжырымдамасын баяндады, ол бойынша адамзат «алтын ғасырдан» бастап қазірге дейін созылған «темір» ғасырға дейін бес күйді басынан өткізген. Гесиодта, басқа да көптеген мифологиялық парадигмалардағы сияқты, қоғамдағы өзгеріс үдерісі деградация бағытында – биіктеуден құлдырауға қарай жүреді.

Мифтердің басқа да типтері, мысалы, ежелгі шығыс мифтері, адамзат өмірін ұзын циклдардың жүйесі ретінде суреттейді, олардың әрқайсысы басталған нүктесіне келіп аяқталады. Осылайша, қоғамның нақты үдемелі қозғалысы жоқ және әлеуметтік-саяси өзгерістер сөзсіз болатын бірдеме іспетті, бірақ ол мүлдем зая кеткен үдеріс ретінде саналды.

Біздер үшін біртұтас үздіксіз әлеуметтік-саяси прогресс туралы үйреншікті түсінік, біздерді жаман күйден жақсы күйге жетелейтін біздің әрекеттерімізден тәуелсіз және жалпы қоғамның саналы бағытталған тарихы болатындығы туралыдан тәуелсіз, иуде христиандық дүниетанымға тиесілі болды, бірақ ол ұтымды формасын Ағарту дәуіріндегі идеология шеңберінде түбегейлі иеленді. Вольтердің кейіпкері «Бұл жақсы әлемде не істелсе де, жақсылыққа істелінеді» – деген еді. Бұл идея XIX ғ. ғылыми айналымға «эволюция» ұғымын енгізумен нығайтылды. Биологиялық эволюция ашылғаннан кейін, қоғамның да биологиялық түрлердің дамуы сияқты қарапайымнан күрделіге қарай дамудың біртұтас бағытталған үдерісіне қосылғандығы түсінікті болды.

Г.Спенсерге тиесілі көңілге қонымды әлеуметтік эволюция теориясы, ол биологиялық организмдер және адамзат қоғамдары эволюциялық дамудың бір ғана заңына бағынады. Басқаша сөзбен айтқанда,

қоғамдар көлемі жағынан іріге және күрделіге айналады; олардың жекелеген элементтері одан әрі жіктеледі, маманданады, бір-біріне өзара тәуелді болады.

Эволюциялық амал әлеуметтік және мәдени антропология саласында да басымдыққа жетті. XIX ғасыр соңындағы көрнекті антропологтар Э.Тайлор мен Л.Морган қоғамды эволюциялық даму қағидаты негізінде классификациялады. Егер де Морган барлық қоғамның «тағылықтан» аралық «варварлық» саты арқылы «өркениетті» күйге бір ғана жолмен жүреді деп санаса, Тайлордың пікірінше діншілдік те қарапайым форма – анимизмнен политеизм сатысы арқылы монотеизмге қарай дамиды.

Сондай-ақ К.Маркс пен Ф.Энгельсте эволюция идеясының күшті ықпалына түсті. Марксистік табиғи тарихи даму схемасын, барлық қоғамдар үшін міндетті белгілі сатыларды қосқан, эволюциялық амалдың тағы бір туындысы ретінде қарастыруға болады. Алайда Маркстың теориясына дарвинизмнің ықпалымен қатар Гегель жасаған тарихтың идеалистік тұжырымдамасы да күшті әсер етті. Гегельдің схемасы да үлкен құрылымы іспетті еді, бірақ ол идеалистік негізде орнатылды. Бұл жерде қоғам дамуы сатылары әлеуметтік-саяси әлемде және адам санасының әлемдік логикалық бастауды мойындаудың немесе абсолюттік ұғымның көрінісінің әртүрлі деңгейлерін бейнеледі. Осылайша Гегельше қоғамның дамуы таза логикалық көрініс ретінде көрінді, ол тарихилық, оның схемасына сәйкес, логикалыққа сай келді. Бұл бәрін қамтыған абсолюттік ұғымның бүкіл логикалық мазмұны тарихи үдерістегі нақты әлеуметтік-саяси формаларда өз уақытында көрінуге тиісті болуды білдірді. Дамудың диалектикалық схемасы, Гегель ұсынған, өмір сүрудің барлық формалары үшін, тірілер үшін де, өлілер үшін де бірдей, және бірізді үш сатыдан – бастапқы, оны терістеу, терістеуді дерістеуден міндетті түрде өтуден, яғни бастапқыға қайтып оралудан, бірақ басқа сапалы деңгейге оралудан тұрады. Кез-келген объектіде, кез-келген қоғамда міндетті түрде болатын қарама-қайшылықтардың күресі бұл қозғалыстың қозғаушысы болып табылады. Дамудың бір сатысынан келесі сатысына өту секіріс, революция арқылы, жинақталған сандық өзгерістер сапалық өзгерістерге өту кезінде жүзеге асады.

Маркстің бұл схемасы «аяғынан басына қарай төңкеруі» нәтижесінде кез-келген қоғамға қолдануға болатын және бүкіл әлем халықтары үшін тарихтың бірдей ақырын қарастырған әмбебап гегелдік-материалистік модель пайда болды, ол бір мезгілде жаңаның бастауы болуы тиіс: дүниежүзілік социалистік революция болуы керек, бұл қоғамды «бастапқы» тапсыз күйіне оралтады. Марксте антогонистік таптардың күресі дамудың қозғаушысы саналады.

Тек Маркс қана әлеуметтік революция ұғымын тарих философиясының орталық ұғымына айналдырды. Шындығында әлеуметтік революция уақытпен престелумен және өзгерістердің тоталдығымен ерекшеленетін әлеуметтік-саяси өзгерістердің маңызды, ерекше типі.

Әлеуметтік революция – бұл мемлекеттік және қоғамдық таптық құрылымдарды төңкеру және оларды бұрынғылардан түбегейлі айырмашылығы бар жаңа әлеуметтік тәртіппен алмастыру [2]. С.Хантингтон революцияны «қоғамда үстем етуші құндылықтар мен мифтердегі, оның саяси институттарындағы, әлеуметтік құрылымындағы, үкімет басшылығы мен қызмет тәсілдеріндегі және саясатындағы ішкі, іргелі және күштеу өзгерістері» ретінде анықтады, белгіледі.

Сонымен қатар, «әлеуметтік-саяси реформа» ұғымы да әлеуметтік-саяси өзгерістің белгілі бір түріне жатады. Реформа мен революция арасындағы айырмашылықтар әдетте реформаны қоғамдағы құндылықтардан басқаларына бағыт-бағдар ұстау үшін түбегейлі бас тарту болып табылады. Әдетте революциялық қайта құруларды жақтаушылар өздерін бүкіл қоғамның, таптың немесе халықтың шынайы құндылықтарын қорғаушымыз деп есептеді. Ал олардың қарсыластары өздерін дәстүрлі құндылықтарды қиратушы адамдардан қорғаушы ретінде санады.

Алайда, «революция» және «реформа» терминдері басқа мағынада жиі қолданылады: революция қоғам өмірінің барлық жақтарын қарқынды, шапшаң және түбегейлі өзгерту ретінде түсініледі, ал реформа – әлеуметтік-саяси өмірдің тек қайсыбір жеке, маңызды жақтарын қамтитын сипаты бойынша эволюциялық баяу өзгерістер ретінде пайымдалады.

Антипрогрессизм, романтиктерге тән, немістің келесі ойшылы Ф.Теннистің идеяларынан көрінді. Ол қауымдастықтар мен қоғамдар сатысынан тұратын өте қарапайым, екі мүшелік схема жасады. Қауымдастық – бұл өткен дәстүрлі қоғамның романтикалық рухтағы идеалданған бейнесі, онда адамдар арасында эмоционалды қатынастар, жүрек қалаулары, туыстық байланыстар және діни дәстүрлер үстемдік етеді. Қоғамға, қауымдастыққа қарама-қарсы сипаттар тән, әдеттегі байланыстар үзілген, шеттету күшейген, ұтымдылық эволюцияны ығыстырған, ал дәстүр секуляризмге жол берген кезде қоғам индустриализация үдерісінде пайда болады.

Э.Дюркгейм мен М.Вебер, XIX ғ. соңында қоғамтану сахнасына шыққан, прогресс идеясына екі жақты қатынасты анықтады. Мысалы, Э.Дюркгейм нағыз еңбек бөлінісін, түптеп келгенде қазіргі индиви-

дуализмге, аномиялық күйге жеткізетін базистік әлеуметтік үдеріс ретінде қарастырды. М.Вебер эволюционизмді жоққа шығара келіп, батыс қоғамының дамуының басқа өркениеттерден түбегейлі өзгешелігін және жалпы тарихи бірегейлігін дәлелдеді. Вебердің пікіріне сәйкес, қазіргі капитализмді, бүгінгі ғылым мен ұтымды құқықтық жүйені, сондай-ақ қоғамда бюрократияланудың артуын алып келе жатқан батыс қоғамы үшін ұтымдылықтың ерекше типі тән.

Дюркгеймнің, Вебердің және сол уақыттағы басқа да қоғамтанушылардың еңбектері эволюционизмнен әлеуметтік-саяси өзгерістердің статикалық теорияларына өтумен белгілі болды. Эволюциялық теориялар эмпирикалық негізде (оларды ғылымда жинақталған фактілер бірте-бірте жоққа шығарды), сонымен қатар оларға тән детерминизм және еуроцентристік оптимизм сыни қайта қарауларға ұшырады. ХХ ғасырдың бірінші жартысында ұзақ мерзімді прогресс идеясын жоққа шығарған циклдық өзгерістер теориялары танымал болды. Олардың қатарына италия ғалымы В.Паретоның «элита айналысы» тұжырымдамасы, сондай-ақ О.Шпенглер мен А.Тойнби жасаған «өркениеттің өмірлік циклі» теориялары жатты. Соңғылар бойынша кез-келген нақты өркениеттің өзінің даму сатысы болады, олардың дамуы әрдайым прогрессивті бола бермейді, олар өрлеу және құлдырау сатылары – пайда болу, өсу, гүлдену, құлдырау және жойылу кезеңдерінен тұрады деген идеяларды басшылыққа алды. Бұл адамның өмірлік циклін еске түсіреді. Америка әлеуметтанушысы және экономисі У.Ростоудың ХХ ғ. 60 жж. кеңінен танымал болған «экономикалық өсудің бес сатысы» тұжырымдамасы жоғарыда айтылған теорияларға жақын. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, кез-келген қоғам өзінің дамуында келесі бес фазаны заңды түрде өтеді:

- аграрлық шаруашылыққа және қарапайым технологияға негізделген дәстүрлі қоғам фазасы;
- өнімділіктің артуымен, ұлттық аумақтық және экономикалық ықпалдасуыдың дамуымен, орталықтанған мемлекеттің пайда болуымен сипатталатын өтпелі қоғам;
- өндіріс төңкерісімен, озық технологияларды кіргізумен байланысқан экономикалық өрлеу сатысы;
- өндірістің қарқынды дамуы, жаңа өндіріс салаларының пайда болуы, ғылым мен техниканың жетістіктерін кеңінен енгізілуі, урбанизация және т.б. байқалған кемел немесе индустриалдық қоғам сатысы;
- қоғам ең алдымен өндірістің мәселелеріне бағыт-бағдар ұстамай, керісінше тұтынуға, экономикада қызмет көрсету өндірісін басым болған «жаппай тұтынудың жоғарғы дәуірі» деп аталған даму сатысы.

Ростоу тұжырымдамасына постиндустриалды қоғамның көптеген теориялары негізделді. Соңғылардың арасынан А.Тоффлердің «супериндустриалды қоғам» теориясына толығырақ тоқталу жөн.

Технологиялық детерминизм идеясының жақтаушысы Тоффлер, қазіргі батыс қоғамында жүріп жатқан техника-технологиялық өзгерістер әлеуметтік-экономикалық дамудың жалпы барысын анықтайды және әлеуметтік-саяси өзгерістер үдерістерін ынталандырады деп есептеді. Сондықтан қоғам тарихы, Тоффлердің пікірінше, дамудың тұрақты түрде жеделдеу әрекетінің болуымен сипатталады. Тоффлер адамзат қоғамын сатыларға бөлуге немесе технологиялық даму «толқындарына» негізделген кезеңдерге бөлудің өз схемасын ұсынды:

- бірінші толқын аграрлық кезеңге сәйкес келеді (хронологиялық жағынан бұл өндірістік төңкерістің басталуына дейінгі уақыт);
- екінші толқын өндірістік төңкеріспен, индустриаландырумен және ғылыми-техникалық революциямен және индустриалдық қоғам дәуірінің орнауымен байланысты;
- үшінші толқынды материалдық игіліктерді өндіруден қызмет көрсету өндірісінің басым болуы анықтады және супериндустриалды қоғам қалыптастыру туралы әңгіме қозғалған кезең.

Өз уақытындағы әлеуметтік мәселелерді Тоффлер қарама қарсы екі бағыт-бағдардың және бір қоғамдық құрылымның шеңберінде өмір сүретін индустриалдық және супериндустриалдық қоғамдардың қақтығыста болумен түсіндірді. Құрылымдар, индустриалды қоғам дәуірінде қалыптасқан, бюрократиялық басқару жүйесінің қаталдығын, максималды пайда табуға бағыт-бағдар ұстауын, ғылыми-техникалық революцияның жағымсыз салдарларын бақылауға алуға қабілетсіздігін сақтайды.

Тоффлердің пікірі бойынша индустриалдық қоғам дағдарысы мен «үшінші толқынның» басталуы себепші болған мәселелердің жаһандық сипаты бар. Индустриалды қоғам жинақталған барлық мәселелерді шешуді білдіреді. Супериндустриалды қоғаммен Тоффлер жаңа, жетілген технологияларға: компьютерлік техниканы ендіруге, ғарыштық зерттеулерді, гендік инженерия және биотехнологияны кіргізуге өту негізінде әлеуметтік өмірдің барлық саласын ізгіліктендірумен (гуманизация) байланыстырады. Супериндустриалды қоғамда, Тоффлердің пікіріне сәйкес, ақпараттың және интеллектуалды еңбектің рөлі артады. Бұның бәрі әлеуметтік-экономикалық қатынастардың жаппай өзгеруіне, басты сипаты адаптациялық қабілеті мен мобилдігі жоғары болатын тұлғаның жаңа типін қалыптастыруға ықпал етеді.

Әлеуметтік-саяси өзгерістердің ұзақ мерзімді үдерістеріне деген қызығушылық толықтай жойылған емес, ХІХ ғ. бірінші жартысында антропология мен әлеуметтануда функционализмнің гүлденуіне орай ол

екінші қатарға кеткен еді. Сонымен қатар, эволюциялық даму ұғымы бәріне ортақ және бейтарап «әлеуметтік өзгерістер» ұғымымен толық ығыстырылды. Алайда ХХ ғ. 60-80 жж. біз жаһандық өзгерістерге деген қызығушылықтың қайтадан артқандығын байқаймыз. Р.Линтонның, Л.Уайттың, Дж. Стюарттың және басқалардың көптеген неоэволюциялық теориялары пайда болды. Бұл авторлар адамзаттың ұзақ мерзімді дамуы ретінде әлеуметтік эволюция идеяларын ұстанды. ХІХ ғ. эволюционизмге қарағанда неоэволюционизм барлық қоғамның өз дамуында әлеуметтік дамудың бәріне белгілі сатыларынан өтетініне сендірді. Қоғамдардың арасындағы айырмашылықтарға және олардың бір-біріне өзара ықпал етуіне үлкен көңіл аударылды, оны белгілеу үшін арнайы «аккультурация» ұғымы енгізілді. Сонымен бірге неоэволюционистердің түсінігінде әлеуметтік эволюция ықтималдық сипатта болады. Әлеуметтік даму ендігі жерде үздіксіз прогреспен бірдейлестірілмейтін болды.

Ұзақ мерзімді әлеуметтік-саяси дамуға деген қызығушылықтың қайта оралуы тарих сахнасына «дамушы елдер» деп аталатындардың шығуымен де байланысты. Бай және кедей елдердің өмір деңгейі арасында қалыптасқан үлкен алшақтықты түсіндіру үшін батыстың әлеуметтанушылары, саясаттанушылары мен экономистері ХХ ғ. ортасында модернизация теориясын жасады, оған сәйкес, кедейлер, өз дамуларында төменгі деңгейге тоқтаған, батыс қоғамы үлгісі бағытында дамуы тиіс немесе модернизациядан өтуі қажет. Мұндай теориялар еуроцентристік бағыттағы жасырын эволюционизм үшін, бай елдердің кедей елдерге саяси шешімдерін мәжбүрлеуде биліктің ұлтаралық қатынастарға жете көңіл аудармағаны үшін сынға алынды. Бұл аспектілер кейін шыққан өзара тәуелділік теориясында немесе оларды И.Валлерстайн «дүниежүзілік капиталистік жүйе» теориясы деп атаған тұжырымдамасының назарына ілікті.

Соңғы онжылдықта бір жағынан әлеуметтану мен антропологияның, екінші жағынан, тарихпен кейбір позициялардың жақындасуы байқалды. Тарихшылар ұзақ мерзімді әлеуметтік-саяси өзгерістер теорияларына көптеп қызығушылық танытса, әлеуметтанушылар мен антропологтар өздерінің теориялық дайындауларына эмпирикалық дәлелдерді іздестіруде тарихқа жүгінді. Бұл Қазақстанның мысалынан жақсы көрінеді.

Қазақстан қоғамы соңғы онжылдықтар бойы әлеуметтік-саяси өзгерістер үдерісін басынан кешіруде. Қазіргі Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің ерекшелігі қоғамның бір қоғамдық экономикалық құрылыстан басқасына жүйелі өтуімен байланысты. Бұл урбанизация, демографиялық өзгерістерден немесе жәй модернизациядан тіптен де өзгеше. Мұнда әлеуметтік-саяси өзгерістердің барлық түрлері мен типтерінің кешені, барлық факторлардың өзара әрекеті баршылық.

Постиндустриалды қоғам деп аталған жедел даму жолы Қазақстандағы демократиялық өзгерістердің аса тиімді жолы болып саналады. Шындығында елдің үлкен, бірегей интеллектуалдық, өндірістік әлеуетін, аумақтық көлемін, ұлттық, жалпы қазақстандық мақтаныш пен намыс сезімін, әлемнің дамыған елдерінің арасынан ойып орын алуын ескеріп, біздің халқымыз бен мемлекетіміздің мүмкіндіктері мен арманына постиндустриалдық, демократиялық қоғамның ерекше, бірегей қазақстандық вариантын таңдау сәйкес келеді. Осылайша, Қазақстан қоғамын демократияландыру оның тарихындағы бірден-бір аса мәнді әлеуметтік-саяси қайта құруларды, тіптен ең терең және іргелі әлеуметтік-саяси өзгерістерді қамтыған.

Қорытындылай келіп, әлеуметтік-саяси өзгерістер – бұл әлеуметтік-саяси қатынастар болатын кезкелген модификация екенін айтуымыз керек. Демек, әлеуметтік-саяси өзгерістер – бұл уақыт өте әлеуметтік-саяси құбылыстардың, элементтердің, құрылымдардың, байланыстардың бір күйден басқасына өтуі. Әлеуметтік-саяси өзгерістердің мәнін терең түсіну үшін әлеуметтік-саяси өзгерістер моделдерін қарастыру қажет.

2. Әлеуметтік-саяси өзгерістер моделдері

Әлеуметтік-саяси өзгерістерді зерттеген қоғамдық ғылымдардың барлық теоретиктерінің ортақ сенімі мұндай өзгерістердің қалай болса солай, еркін болмайтындығына, қайсыбір дәрежеде қандайда бір заңдылықтарға бағынатынына саяды. Басқаша айтқанда, әлеуметтік-саяси өзгерістердің қандай да бір тұрақты құрылымдары немесе моделдері бар. Әлеуметтік-саяси ой тарихында мұндай моделдердің үш түрі ұсынылды: төмен түсетін сызық бойынша биіктен төмен құлдырау қозғалысы; тұйық шеңбер бойынша – циклдік қозғалыс; төменнен жоғарыға қарай – прогрестік қозғалыс. Әртүрлі комбинацияда осы үш вариант әлеуметтік өзгерістер теорияларының бәрінде әрдайым болды. Алайда қазіргі теорияларға нормативтік тән емес, басқаша айтқанда, дамуды бағаламайды, сондықтан қоғамның құлдырау немесе прогресс ретіндегі қайсыбір күйін анық ешқашанда анықтамайды. Мұндай бағалар тек эмпирикалық бақылаулардан ғана шығып қоймауы керек. Мұндай жағдайда дамудың циклдік және бір бағыттық екі схемасының барлығы туралы айтылуы қажет.

Бір бағытты даму әдетте кумулятивті болады: ол бірдеменің өсуі немесе жинақталуы ретінде – халық-

тың тығыздығы, ұйымның деңгейі, өндірістің көлемі сияқтыларды түсіндіреді. Алайда оның бағыты төмен түсуді немесе өрлеу мен құлдыраудың үйлесімі болуы мүмкін. Өзгерістің соңғы типін америка антропологі К.Гирц «инволюция» деп атаған. Ол кейбір аграрлық қоғамдарда кездеседі, өйткені оларда адамдардың санының прогрессиялық артуы жан басына шаққандағы әл-ауқаттың дәл сондай прогрессивтік төмендеуімен үйлеседі. Салалық (линейлық) өзгеріс бір бағытты өзгеріс үдерісінің қарапайым типі, өйткені онда жүріп жатқан өзгерістердің көлемі кез-келген уақытта да тұрақты болып табылады.

Соңғы жылдардағы ғылыми әдебиеттерде циклдік әлеуметтік-саяси өзгерістерге көп көңіл бөлінуде. Бұл әлеуметтік-саяси өзгерістердің күрделі моделі, себебі ол өзіне эволюциялық және революциялық өзгерістерді, өрлеу және құлдырау үдерістерін қосқан. Сонымен бірге біздер циклдік өзгерістер туралы айтқанда қандайда бір өзгерістің жеке актісі туралы сөз етпейміз, жиынтығы циклді құрайтын белгілі бірқатар өзгерістерді әңгіме етеміз. Циклдар деп қайсыбір уақыт аралығында айналымды құрайтын белгілі бір құбылыстардың, үдерістердің жиынтығын айтады. Циклдың соңғы нүктесі алғашқысын қайталайды, бірақ оны басқа жағдайларда немесе басқа деңгейде қайталайды. Циклдік әлеуметтік-саяси өзгерістер жыл мерзіміне сәйкес жүреді (ауыл шаруашылығы жұмыстарының маусымдық сипаты), бірақ ол бірнеше жылды (мысалы, экономикалық дағдарыс себепші болған өзгерістер) және бірнеше жүзжылдықты (мәдениет типтері) қамтуы мүмкін.

Әртүрлі бағыттағы әлеуметтанушылар, саясаттанушылар көптеген әлеуметтік, саяси институттардың, қауымдастықтардың, таптардың және тұтас қоғамдардың циклдік схемасы бойынша – пайда болу, өсу, гүлдену, дағдарысқа ұшырауы және солу, мұрагер болатын жаңа құбылыстың пайда болуы, олардың қарсылас болуы, тіптен бірізгілікте мұрагер-қарсылас болуы, өзгеруі фактілерін белгіледі. Мұндай өзгеріс схемасына қоғамдағы көптеген – әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани құрылымда бейім.

Циклдік әлеуметтік-саяси өзгеріске ерекше күрделі қоғамдағы әртүрлі құрылымдар, құбылыстар мен үдерістердің циклдарының біржылдың және одан да аз уақыттың шеңберіне сиятын маусымдықтан бастап көпжылдыққа дейінгі әртүрлі зат береді. Тарихтың қазіргі әрбір сәтінде біз дамудың әртүрлі сатысында орналасқан әлеуметтік, саяси құрылымдардың, құбылыстардың, үдерістің бір мезгілде қатар өмір сүруін көріп отырмыз. Осымен олардың арасындағы өзара әрекеттің, өзара сәйкессіздіктің және жанжалдың сипаты айтарлықтай дәрежеде анықталады.

Әлеуметтік-саяси өзгерістердің циклдық сипатына адамдар ұрпақтарының ауысуы айқын мысал бола алады. Әрбір ұрпақ дүниеге келеді, әлеуметтік, саяси пісіп-жетілу кезеңінен өтеді (әлеуметтену), одан кейін белсенді қызмет істеу кезеңі келеді, одан әрі қарттық кезең және тіршілік циклының табиғи аяқталуы келеді. Әрбір ұрпақ ерекшелікті әлеуметтік-саяси жағдайларда қалыптасады, сондықтан ұрпаққа ұқсамайды және өмірге, ақиқатқа, саясатқа, экономикаға, мәдениетке әлеуметтік-саяси өмірде бұрын болмаған өздерінің жаңаларын әкеледі, сөйтіп ол көптеген әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асырады. Ұрпақтардың әлеуметтік-саяси өзгерістер үдерісіне қосатын үлесі әртүрлі болады, бірақ олардың әрқайсысының мұндай үлес қосатыныны сөзсіз.

Осы ұрпақ өкілдерінің дүниеге келуі мен өмірден өтуінің арасындағы уақыттың орташа аралығы өмірдің орташа ұзақтығын құрайды. Бұл – өмір деңгейінің және әлеуметтік-саяси өзгерістер қарқынының көрсеткіші, ол тарих барысында, әсіресе, соңғы жүзжылдықта айтарлықтай өзгерді. Мысалы, XIX ғ. соңында өмірдің орташа ұзақтығы 35-40 жастан аспады, ол кезде де 80-100 жас жасаған қарттарда кездескен. Дамыған елдерде өмірдің қазіргі орташа ұзақтығы 70 жасқа дейін және одан да жоғарыға көтерілді. Осы уақыт аралығын осы жағдайдағы ұрпақтардың толық циклі деп санауға болады.

Сонымен қатар, шағын циклдарды да, ең алдымен сол ұрпақтың белсенді еңбек істеген кезеңін бөліп көрсетуге болады. Қазіргі жағдайда бұл орта есеппен 35-40 жыл (20 жаста еңбек жолын бастағаннан 58-63 жаста зейнеткерлікке жеткенге дейін). Егер де толық цикл халықтың толықтай жанаруын, ұрпақтардың физикалық ауысуын білдірсе, онда шағын цикл қоғам тіршілік әрекетіндегі ұрпақтың ауысуын білдіреді.

Барлық әлеуметтік-саяси өзгерістерді қарастырған кезде қоғамдағы ұрпақ ауысуын циклдық сипатта абстракциялауға болмайды. Ұрпақтар сабақтастығы, біріншіден, циклдық сипатта жүреді, екіншіден, басқа әлеуметтік-саяси өзгерістерге циклдық сипат береді және әлеуметтік-саяси дамудың жалпы қарқынына белгілі бір деңгейде ықпал етеді. Бұл жерде үш мөлшердің арасындағы қатынастың: адамдар ұрпақтарының толық және шағын циклдарының және машина ұрпақтарының циклдарының (оларда затқа айналған білімнің) принциптік маңыздылығы бар.

Өмір ұзақтығының артуы, яғни ұрпақтардың толық циклының ұзақтығының артуы, әлеуметтік-саяси өзгерістер қарқынының баяулауына әкелуге тиісті еді. Алайда біздер соңғы 200-300 жылда кері картинаны байқаймыз, яғни қоғамдық даму қарқынының жеделдегенін көріп отырмыз. Адамдар ұрпақтары туралы айтумен қатар білім ұрпақтары жөнінде де, машина ұрпақтары туралы да (компьютерлер, ұшақтар

және т.б.) айтуға болады. Нақты өмірде біздер техниканың ескі және жаңа ұрпақтарын айыруға ұмтыламыз. Техниканың жаңа ұрпағы дегенде тозған немесе моралдық ескірген құрал-жабдықтарды жай ғана алмасытыру, жөндеу және жеңіл-желпі жетілдірілгенін түсінбеуіміз керек. Қоғамтанулық әдебиеттерде жаңа ұрпаққа кем дегенде бір, көбінесе бірнеше қатынастарда, түптеп келгенде өзінің тиімділігі бойынша бұрынғыдан екі есе артықшылығы бар жетілген еңбек құралдарын, механизмдерді жатқызады. Өткен ғасырларда машина ұрпақтары өте баяу алмасты: адамдардың бірнеше ұрпағы бір ұрпақты техникада жұмыс істеді, бұл әсіресе, ауылшаруашылығы өндірісіне тән болды. XVIII-XIX ғғ. өнеркәсіп төңкерісінен кейін техника ұрпағының ауысу қарқыны артты және оны адамдар ұрпағының ауысуымен салыстыруға болатындай болды. XX ғ. ортасында ғылыми-техникалық революция осы ұрпақтардың өзара қатынастарына сапалы өзгерістер енгізді: енді Э.А. Араб-оглы атап көрсеткеніндей, техниканың жаңа ұрпақтарының ауысу қарқыны қызметкерлер ұрпақтарының ауысу қарқынын басып озды. Мысалы, адамдар ұрпақтарының шағын циклы шеңберінде алдыңғы қатарлы өндіріс салаларында техниканың бірнеше ұрпағының ауысуы жүрді. Электроникада, қоғамдық өмірдің барлық саласында кеңінен енгізіліп отырған, XX жүзжылдықтың ортасында, яғни шамамен елу жылдың ішінде компьютерлердің бес ұрпағы ауысты.

Техниканы жаңалау үдерісі білімнің ескіру және оны жаңалаудың қажеттігі үдерісімен тығыз байланысқан. Бұл жерде затқа, яғни, техникаға, машиналарға айналған білімді және «тірі» білімді, яғни қызметкерлердің бойына сіңген, олардың біліктілігін, компетенттігін (разрядтарда, ғылыми дәрежелерде) білдіретін білімді айыра білу керек.

Білімнің ескіру қарқыны, жоғарыда келтірілген интервалмен анықталған, сонымен бірге тірі білімнің яғни қызметкерлердің біліктілігін тұрақты, жүйелі түрде жаңалаудың қажеттігін талап етеді. Э.А.Араб-оглының пікірі бойынша, қайсыбір мамандыққа қажетті білім көлемін екі есеге арттыру 12 жылдық интервалмен жүретін болса, онда 23 жасында жоғары оқу орнынан кейін жұмысқа кірген адамның 35 жасында білімнің тек жартысы ғана қалады, осы салада білікті маман қызметін атқаруға қажетті 47 жасында – ширегі, ал 59 жасында білімінің сегізден бір бөлігі қалады екен [3]. Міне, сондықтан ғылым мен техниканың барлық деңгейлері мен салаларында мамандардың біліктілігін тұрақты, жүйелі түрде арттырудың қажеттігі туралы мәселе өткір болып тұр. «Жұмыс істейтін» білім және «жұмыс істейтін» машина циклдары жұмыс атқаратын адамдар ұрпақтарына өз талаптарын қояды.

Осылайша қазіргі қоғамда өткен жүзжылдықтағы қоғаммен салыстырғанда (басқа ғасырлар туралы айтпағанның өзінде) машина, техника және технология ұрпақтарының ауысуы жеделдейді, бірақ адамдар ұрпақтарының физикалық ауысу үдерісі баяулайды. Алайда, сонымен қатар қызметкерлердің кәсіби біліктілігінің деңгейін жаңалаудың жеделдеу үдерісі байқалады. Бұл көрсеткіштердің жиынтығы қоғамның ғылыми-техникалық және әлеуметтік-саяси прогресінің қарқынын анықтайды. Бірнеше ондаған жылдарға созылған үлкен уақыт аралығындағы әлеуметтік өзгерістердің циклдық сипаты қоғамдық ғылымдар саласындағы көптеген мамандардың назарын өзіне ерекше аудартып отыр. Экономистердің, әлеуметтанушылардың, философтардың және саясаттанушылардың арасында үлкен циклдар немесе ұзын толықындар деп аталған теориялар айтарлықтай кең тараған.

Көпшілікке кеңінен танымал Ресей экономисі Н.Д. Кондратьев циклдық өзгерістерді зерттеуде маңызды үлес қосты [4]. Ол экономикалық дамуда ұзын циклдардың болатындығын дәлелдеді, олардың барысында көптеген экономикалық көрсеткіштердің шығу фазасынан бастап басылу фазасына дейінгі динамикасы өзгереді, және де осы циклдардың дамуы үдерісіндегі өндіргіш күштердің секірмелі өзгерістері және оларға сай экономикалық қатынастар барлық әлеуметтік-саяси құрылымдардағы ұқсас өзгерістермен өзара байланысқан. Кондратьев зерттеген үлкен циклдың бірінші көтерілу толқыны қоғамдық шаруашылық өмірінің негізгі жағдайларындағы, XVIII ғ. соңы-XIX ғ. басындағы өнеркәсіп революциясының қызу жүріп жатқан кезіндегі айтарлықтай өзгерістерден басталады, бұл кезде ірі техникалық өнер табулар іске асады, өндірістің жаңа салалары құрылады, ал осы циклдық өзгерістердің өзі ірі әлеуметтік-саяси күйзелістермен – Ұлы Француз революциясы, Наполеон соғыстары және т.б. революциялармен және соғыстармен қабаттаса жүреді.

Тарихи тәжірибе көрсеткеніндей экономикалық, әлеуметтік-саяси дамудың үлкен циклдарының бет бұрыс нәтижелеріне жақын жерде, әдетте, жалпы еуропалық, тіптен әлемдік масштабтағы ірі оқиғалар болады. Мысалы, циклдық өзгерістердің бірінші ұзын толқынының минимум және максимум шегінде (1780-1820 жж.) Ұлы француз революциясы және Наполеон соғыстары, Ресейдің Түркиямен соғысы, Польшаны екінші және үшінші бөліске салуы жүрді. Циклдық өзгерістердің екінші ұзын толқыны кезеңінде (1842-1870 жж.) еуропаның бірқатар елдерінде буржуазиялық революциялар, Франция-Германия соғысы өтті және Париж коммунасы орнады. Үшінші ұзын толқын кезеңінде (1890-1920 жж.) орыс-жапон соғысы, Бірінші дүниежүзілік соғыс, Қазан революциясы болды. Төртінші ұзын толқынның (1930-

1970 жж.) ең ірі күйзеліс Екінші дүниежүзілік соғыс пен дамыған батыс елдеріндегі солшыл радикалды қозғалыстың шыңына шығуы болды. Циклдық өзгерістердің бесінші ұзын толқынының (1990 ж.-шамамен 2030 ж.) өрістеуінің бас кезіндегі Кеңес Одағының ыдырауы, дүниежүзілік социалистік жүйенің күйреуі бүкіл әлемді тігіретті және бұл кезеңде бізді қандай ірі әлеуметтік-саяси күйзелістер күтіп тұрғанын айту қиын.

Әлеуметтік-саяси өзгерістер сонымен қатар, эндогенді (өзгерудегі қоғамның ішкі табиғаты немесе құрылымы себепші болған) және экзогенді (сыртқы себептер туындатқан) моделдерге топтасады. Капитализмнің жедел дамуы және М.Вебер түсіндірген протестантизмнің этикалық идеяларының ықпалымен бастапқы капиталдың қалыптасуы экзогендік өзгерістің мысалы бола алады.

Эндогенді үдерістер бастауын өзгерудегі қоғам құрылымынан алады. Олардың кейбіреулері оның трансформациялануына әкелсе, кейбіреулері, керісінше, оның сақталуы мен нығаюына әкеледі. Бірінші жағдайда әңгіме эволюциялық және революциялық үдерістер жөнінде болып отыр, екіншісінде әлеуметтік-саяси ұдайы өндірудің жәй, қарапайым үдерістері туралы айтылып отыр. Эволюциялық үдерістер жүйенің өз өмір сүру заңдарының модификациясын шақырған кезде жүреді. Мұндай үдерістерге ғылыми білімнің дамуы немесе еңбек бөлінісінің дамуы мысал бола алады.

Қоғамда әлеуметтік-саяси өзгерістердің моделі ретінде әлеуметтік-саяси прогресс және регресс болады. Әлеуметтік-саяси прогресс деп әлеуметтік-саяси жүйе дамуының төменгі деңгейден оның жоғарғы деңгейіне немесе аса күрделі ұйымдық құрылымды және аса тиімді функцияларды иеленген жаңа, барынша жетілген әлеуметтік-саяси жүйеге өтуді іске асыруға бағытталған өзгерістер түсіндіріледі.

Қоғамдағы прогрессивті өзгерістердің пайда болуына адамзаттың өркениетке дейінгі, архаикалық даму сатысынан 9-10 мың жыл бұрын орнаған өркениетті дәуірге өтуінен сөзсіз көрініс тапты. Қоғамның аграрлық-қолөнерлік типінен, шамамен 250-300 жыл бұрын жүзеге асқан, оның индустриалдық типіне өтуде соншалықты прогрессивті болды. XVIII ғ. соңы – XIX ғ. басындағы өнеркәсіп революция осы өтудің негізгі формасына айналған еді. Әлеуметтік-саяси өзгерістер, осы прогрессивті үдерістер туындатқан, өте ауқымды болды. Жер жыртудың орнына келген өнеркәсіп экономиканың, әлеуметтік өмірдің, саясаттың және мәдениеттің негізіне айналды. Монархтардың қатал авторитарлық билігінің орнына парламенттердің және президенттердің демократиялық (немесе жалған демократия) билігі келді. Феодалдық аксүйектердің орнына буржуазия әлеуметтік-саяси құрылымдағы үстемдікті иеленді. Бұрынғы білімсіз халықтың көпшілігін білімді адамдар алмастырды, этностардың феодалдық бытыраңқылығының орнына олардың ықпалдасуының нәтижесінде біртұтас әдеби тілге негізделген және кітап басу өнімдерін таратуға негізделген жоғары дамыған мәдениеті бар ұлттар пайда болды.

Алайда қоғамда жоғарыдан төменге өтуге бағытталған әлеуметтік-саяси өзгерістерде бар. Ол деградация үдерістерімен, жүйенің өмір сүруі үшін және оның тіршілік әрекетін қолдау үшін қажетті функцияларды орындау қабілетін жоғалтумен байланысты. Әлеуметтік-саяси регресс дегеннің өзі осы, дамудың төмен қарай бағытталуымен қатар, ол тоқырау, құлдырау, күні өткен әлеуметтік-саяси құрылымдар мен функцияларға оралу моменттерінен тұрады. Осылайша, әлеуметтік-саяси регресс әлеуметтік-саяси өзгерістердің бағытталуы бойынша прогреске қарама-қарсы. XX жүзжылдықтың 30 жылдарында Германияда фашистік режимнің орнауы әлеуметтік-саяси регрестің анық көрінісі болды. Соның нәтижесінде демократиялық парламенттік республика «фюрердің» тоталитарлық диктатурасымен басып-жанышылады, көптеген мәдени құндылықтар жоққа шығарылды, әлем әдебиетінің көрнекті шығармалары жаппай отқа жағылды. Ғылым мен мәдениеттің көптеген атакты қайраткерлері эмиграцияға кетуге мәжбүрленді. Еврей халқының 6 млн. өмірін әкеткен геноцид іске асырылды. Ал неміс ұлты, нәсілдік идеологияға масаттанып бас айналған, ел үшін, бүкіл неміс халқы үшін үлкен әлеуметтік-саяси апатқа айналған Екінші дүниежүзілік соғыстың пәлекетіне тасталды.

Алайда прогресс пен регрестің арасында қарама-қарсы байланыстың болуымен қатар көпжақты өзара тәуелділікте баршылық. Бір жағынан жекелеген регрестік өзгерістер әлеуметтік-саяси жүйенің жалпы прогрессивтік дамуы шеңберінде жүруі мүмкін, екінші жағынан регрессивтік өзгерістердің артуы кезінде жалпы жүйе оның жекелеген құрылымдық компоненттері немесе функциялары дамудың прогрессивтік бағытын сақтай алады, тіптен күшейтеді де. Мысалы, Жан Жак Руссо өмір сүрген кезде (XVIII ғ. екінші жартысы) қоғамдық ғылымдарға маманданған ғалымдардың айтарлықтай бөлігі ғылыми техникалық прогрестің қоғам дамуы үшін жағымды салдарларымен қатар мінезді, өнегелікті нашарлатады, регреске жеткізеді деп есептеді.

Қоғам дамуындағы прогрессивтік және регрессивтік өзгерістердің өзара әрекетінің күрделілігі мен қарама-қайшылығын ескеріп, қоғамтанушы әлеуметтік-саяси өзгерістерді бағалау үшін, оларды прогресс немесе регресс ретінде айқындау үшін қандай да бір объективті көрсеткіштерді табуға ұмтылуы тиіс.

Мұндай жағдайларда, әдетте, бағалауға негіз болатын әлеуметтік-саяси көрсеткіштердің арнайы жүйесі жасалады.

Модернизация деп аталған әлеуметтік-саяси өзгерістер моделін ерекше бөліп көрсетуге болады.

Қоғамтануда «модернизация» ұғымы дәстүрлі, аграрлық қоғамнан қазіргі индустриалдық, секулярлық қоғамға өтудің тарихи үдерісін белгілеу үшін қолданылады. Қоғамды модернизациялау ең алдымен индустриаландыруды ойластырады. Қазіргі қоғамның тарихи қалыптасуы өнеркәсіптің пайда болуымен байланысты. Қазіргі ұғымымен байланысатын барлық сипаттамалардың біркатар өзгерістерге қатысы бар, ол екі жүз жыл бұрын өмірге қоғамның индустриалдық типін әкелген еді. Бұл «индустриализм» және «индустриалды қоғам» терминдерінің тек экономикалық және технологиялық маңызының барлығын болжауға мүмкіндік береді. Индустриализм – бұл экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени терең өзгерістерді қамтитын өмір стилі. Жан-жақты индустриалды трансформация үдерісінде ғана қоғам қазіргі қоғамға айналады. Осы контексте қазіргі қоғамның негізгі белгілері болып: инновацияға бағыт-бағдар ұстау, әлеуметтік-саяси өмірдің зайырлық сипаты, үздіксіз (циклдік емес) даму, биліктің демократиялық жүйесі, жаппай білім беру және т.б. саналады.

Модернизация – бұл үздіксіз және шексіз үдеріс [5]. Модернизацияны органикалық немесе органикалық емес екі түрге ажыратады.

Органикалық модернизация өткен эволюция барысында дайындалып, қоғамның өзінің дамуы болып табылады. Мұндай модернизация экономикадан емес, мәдениеттен, саясаттан және қоғамдық сананы өзгертуден басталады. Капитализм адамдар өмір укладындағы, дәстүріндегі, дүниетанымындағы және бағыт-бағдарындағы өзгерістердің табиғи салдары ретінде пайда болды. Ол үкіметтің тарихи артта қалушылықты жою және шетелдік тәуелділікке жол бермеу мақсатында жасайтын дамудың «қуып жету» тәсілі іспетті. ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы сталиндік индустриаландыру, 1985 жылғы қайта құру және 1991-1993 жж. экономикалық реформалар осы мақсатты ұстаған еді.

Органикалық емес модернизация шетел құрал-жабдықтарын және патенттерін сатып алу, бөгде технологияны енгізу (экономикалық шпиондық әдіспен), мамандарды шақыру, шет елдерде маман даярлау, инвестиция тарту жолдарымен іске асады. Осыған сәйкес, әлеуметтік және саяси салаларда өзгерістер жүреді: басқару жүйесі шұғыл өзгереді, жаңа билік құрылымдары енгізіледі, елдің конституциясы шетелдік үлгілерге бейімделеді. Органикалық емес модернизация мәдениеттен емес, керісінше экономика мен саясаттан басталады. Басқаша айтқанда, органикалық модернизация «төменнен», ал органикалық емес – «жоғарыдан» жүреді.

Модернизация қоғам өмірінің барлық формасын қамтиды:

- Саяси модернизация белгілі бір негізгі институттардың – саяси партиялардың, парламенттің, халықтың қатысуы негізінде шешім қабылдауға ықпал ететін сайлау құқын және жасырын дауыс беруді дамытуды ойластырған.

- Мәдени модернизация әдетте секуляризацияға және ұлттық идеологияның дамуына құйылады.

- Индустриаландырудан айырмашылықты экономикалық модернизация экономикалық өзгерістермен – еңбек бөлінісінің өсуімен, менеджмент әдістерін және жетілдірілген технологияны қолданумен, сондай-ақ коммерция үшін қолайлы жағдайдың дамуымен байланысқан.

- Әлеуметтік модернизация сауаттылықтың артуын, урбанизацияны және дәстүрдің беделінің төмендеуін болжамдайды.

Модернизацияның тарихи мерзімдерін жүздеген жылдармен есептеуге болады, жеделдетілген модернизация мысалдарыда жеткілікті. Қалай дегенмен де модернизация – бұл бір емес, өмірлік қол жеткен қалып.

Қазіргі қоғамның арқауында қоғамның тепе-теңдікке жетуіне жол бермейтін динамикалық қағидат орын алған. Қоғамның дамуы әрдайым тұрақсыздықпен және бір қалыпты еместікпен ерекшеленеді. Даму деңгейі қандай болса да әркезде қоғамда «артта қалған» аймақтар мен «шеткі» топтар болады. Олар тұрақты түрдегі шиеленіс пен қарама-қайшылықтың қайнар көзін құрайды. Бұл құбылыс жекелеген мемлекеттердің ішкі дамуымен ғана байланысты емес. Модернизация батыс елдерінің бастапқы шеңберінен шығып, бүкіл жер шарына қозғалысын бастаған кезде ол бүкіл дүниежүзілік масштабта байқалды. Дамуы бір текті және біркелкі елдердің болуы әлемдегі мемлекеттер жүйесіне тұрақсыздықтың маңызды элементтерін енгізеді. Модернизацияның, біздің түсінігімізше, екі негізгі фазасы бар. Модернизация үдерісі өзінің дамуының белгелі бір моментіне дейін қоғамның институттары мен құндылықтарын сақтайды және оларды әдетте прогрессивті қозғалыс ретінде қарастырылатын жетілдіруге қатыстырады.

Модернизация үдерісіне бастапқы қарсылық көрсету қатты және ұзаққа созылуы мүмкін, бірақ ол әдетте сәтсіздікке ұшырайды. Модернизация өзінің дамуында белгілі бір нүктеге жеткеннен кейін көпте-

ген наразылықты тудыра бастайды. Бұл халықтың күтілісті көтеріп жіберуімен түсіндіріледі, оларды қазіргі қоғамның бастапқы кездегі тез табыстары мен динамизмі арандатқан болатын. Топтарда қоғамға жоғары талаптар қою үрдісі бар, ол талаптарға сәйкес келу күннен күнге қиындай түсуде. Модернизация дүниежүзілік масштабта жеделтеу деңгейіне жетіп, жаңа әлеуметтік және материалдық мәселелерді туындатады, олар қазіргі қоғам негізделген қағидаттардың өсуі мен кеңеюіне қауіп төндіруі мүмкін. Қазіргі қоғамдар осы екінші фаза кезінде бірқатар жаңа мәселелермен бетпе-бет келеді, оларды шешуге дәстүрлі ұлттық мемлекеттердің күші жете бермейді. Бірақ әлемде дамуы бірдей емес және мүдделері қақтығысатын мұндай егеменді ұлттық мемлекеттердің жүйесі басым. Алайда қазіргі қоғамның мәні оның шақыруына-сын-қатеріне (вызов) және оған жауап реакция беруден тұрады. Қазіргі қоғамның табиғаты мен дамуын қарастырғанда бірінші орынға қауіп-қатерлер мен қиыншылықтар шықпайды. Қазіргі қоғамға адамзат тарихындағы ең түбегейлі және алысқа апаратын революцияны жүзеге асыртқан таң қаларлық табыстар алға шықты.

Бұдан шамамен екі жүз жыл бұрын басталып, әлдеқайда кейін концептуалды бекіген индустриаландыру мен модернизация феномендері әлі күнге шейін аяқталған жоқ. Тарихтың аяқталуы, егер де мұндай жалпы болатын болса, әзірге көрінбейді және осы масштабты тарихи қозғалыстың табиғатын және маңыздылығын түбегейлі бағалау мәселесі әзірге жауапсыз қалып отыр. Кешеуілдеген модернизация теориясы, ХХ ғ. 60 жж. жасала бастаған, батыс әлеуметтанушылары үшін бүгінгі еуразия жағдайын талдаудың аппараттық құралына айналды. Кешеуілдеген модернизация теоретиктері қоғам дамуында сызықтық (линейный) прогресс және ілгерлеу сатысы бар деп есептейді. Соған сәйкес табиғат өнімдерін өндіру аграрлық экономикамен ауысады, ал соңғысын индустриалдық алмастырады. Осы көзқарас тұрғысынан, индустриалдық модернизация жолын «уақытында» өтуге үлгермеген елдер өздерінен осы бағытта озып кеткен қоғамды «қуып жету» үшін «кеш те болса» мұны жасайды және жасауға тиіс. Бұл тұжырымдама «қуып жету модернизациясы» деген атау алды.

Иммануил Валлерстайн модернизация теориясының орнына дүниежүзілік жүйе теориясы деп аталған моделді ұсынды. Онда қауымдастықтарға және ұлттық мемлекеттерге екінші қатардағы маңыздылық берілген, ал бірінші орынға жаһандық әлеуметтік-саяси өзгерістер қойылған.

Сонымен, қоғам жаһандық деңгейде дүниежүзілік жүйеге айналады, оны дүниежүзілік қауымдастығы деп те атайды. Мұндай жүйені екі форма айрықшалайды – дүниежүзілік империялар (көптеген аумақтар, бір мемлекеттік түзілімге саяси біріккен) және дүниежүзілік экономикалық жүйелер (саяси бір мемлекетке бірікпеген, бірақ ұқсас экономиканы дамытушы елдер).

Осымен байланысты өркениеттің адамзат қоғамы дамуының жаһандық деңгейін бейнелейтінін, онда әлеуметтік-саяси жүйелердің ықпалдасуы жүретінін айтуымыз керек.

Жоғарыда айтылғанның бәрінен әлеуметтік-саяси өзгерістердің барлық моделдері, типтері бір-бірімен өзара байланысқан және өздерінің әрекеттерінің жиынтығымен әлеуметтік-саяси динамиканың алуан түрін іске асырады деген қорытынды шығады. Әлеуметтік-саяси өзгерістер тек көп түрлі, көп моделді ғана емес, олар қоғамның барлық саласын, барлық деңгейін және оның құрылымының буындарын, оның-экономикалық, әлеуметтік, саяси, социомәдени жүйешелерін, олар атқаратын бүкіл функцияларды қамтиды.

3. Әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторлары

Үлкен эмпирикалық материалдар, қоғамтану жинақтаған, нақты әлеуметтік-саяси өзгерістердің себептері мен қайнар көздерін тек экономикалық факторларға таңуға болмайтындығын көрсетті. Олар әлдеқайда күрделі, көптүрлі, ал кейде қатаң детерминистік түсіндіруге де берілмейді. Көптеген жағдайда тек әлеуметтік-саяси құрылымдардағы, олардың функцияларындағы өзгерістер ғана экономикалық және басқа да өзгерістерге қозғау салады.

Жалпы, физикалық орта, халық, жанжалдар, құндылықтар мен нормалар, инновация, идеология және т.б. әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторлары – қайнар көздері болатындығын айтуымыз керек.

Адамдар – саяси тұлға, белгілі бір мекенде өмір сүретін физикалық тіршілік иелері. Тірі қалу үшін олар қаршаған ортамен өзара әрекетке түсуі қажет. Басты бейімдеу механизмдерінің санатына, халықтың қарамағында бар, әлеуметтік, саяси ұйым мен технология жатады. Алайда, әлеуметтік, саяси ұйым, технология, қоршаған ортаның біріне адамдардың бейімделуіне көмектесетін, басқалардың адаптациясы үшін сәйкес келуіне міндетті емес. Аңшылар мен терімшілердің, бау-бақшалық, аграрлық және индустриалдық қоғамдар адаптациялық типтері бойынша ерекшеленеді. Егер де қоршаған орта қандай да бір себепке байланысты өзгермесе, оның тұрғындары, қоршаған ортаға белгілі бір адаптация типін жасаған, бұл өзгерістерге сәйкесінше институционалдық өзгерістерімен, әлеуметтік, саяси ұйымдардың жаңа формаларын және техникалық өнер табыстарын жасаумен жауап беруі тиіс. Қуаншылық, су тасқыны, эпидемиялар, жер сілкінісі және басқа да стихиялық күштер адамдарды өздерінің өмірлік стильдеріне өзгерістер

кіргізуге мәжбүрлейді. Сонымен бірге, адамдар тіршілігі өзінің физикалық ортасына да айтарлықтай ықпал етеді. Қауіпті қалдықтарды көму, қышқыл жаңбырлар, су мен ауаның ластануы, су ресурстарының таусылуы, топырақтың жоғары құнарлы қабатының эрозиясы және шөл даланың «шабуылы» – бұның бәрі адамдардың экожүйеге тигізген зиянының нәтижесі. Демек адамның тыныс-тіршілігі өзінің қоршаған ортасымен, күрделі өзара өзгерістердің тізбегімен байланысқан.

Сондай-ақ халық санындағы, құрылымындағы және бөлінуіндегі өзгерістер қоғамның мәдениетіне және әлеуметтік-саяси құрылымына ықпал етеді. Мысалы «бебибум» ұрпағы батыс қоғамының музыкалық талғамына және саяси ахуалына айтарлықтай әсер еткен. Қоғамның «қарттануы да» жұмыс орындары іспетті маңызды мәселелерді жасап отыр, өйткені қызмет сатысында көтерілуге барлық күшімен қол жеткізетін орта жастағы қызметкерлердің саны артты. Қызметте көтерілу үшін өз мүмкіндіктерін күткен адамдардың саны барған сайын артуда, бірақ бос орындарға отырғысы келетін адамдарға қарағанда, бос орындар аз кездеседі.

Жанжалдар әлеуметтік-саяси өзгерістердің бір факторы болып саналады. Жанжал – бұл адамдардың ресурстар немесе құндылықтар үшін күрестегі өзара әрекеттің формасы [6]. Индивидтердің және топтардың мүдделері бір-біріне қарама-қайшы. Олардың мақсаттары сәйкеспейді. Сондықтан жанжалдың әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторы болуы таңқаларлық нәрсе емес. Өз мақсаттарына жету үшін топ мүшелері осындай күрес барысында өз ресурстары мен мүмкіндіктерін жұмылдыруы тиіс. Мысалы, соғыс кезінде адамдар әдеттегі өмір салтынан еріксіз бас тартады, соғыс жағдайындағы ыңғайсыздықтарға төзуіне тура келеді. Әрине, жанжал да келіссөздерді жиі ойластырады, ымыраға немесе бейімделу дағдысына жетуді болжамдайды, осының бәрі жаңа институционалдық құрылымдардың пайда болуына әкеледі. Алайда тарих мұндай өзара әрекеттің нәтижесінде күреске қатысушы жақтардың мақсаттарына толық жетуінің сирек болатынын көрсетті. Көбінесе түпкі нәтиже жаңа сапалы тұтас құрылымдарды құруды білдіреді. Ескі әлеуметтік-саяси тәртіп әбден титықтап, жаңаға орын береді.

Әлеуметтік-саяси өзгерістерде құндылықтар мен нормалар маңызды рөл атқарады. Құндылықтар мен нормалар әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторы ретінде, қоғамда қабылданған, қандайда бір жаңаға рұқсат беретін немесе тиым салатын өзіндік бір «цензор» іспетті әрекет етеді. Сондай-ақ олар «стимулятор» ретінде де қызмет істейді. Біздің техникалық жаңаны қабылдау дайындығымызды экономикалық теориядағы, діндегі немесе отбасы моделдеріндегі өзгерістерге біздің қарсылық көрсетуімізді салыстыру қызықты. Осы мәдени қарама-қайшылық біздің «өнертапқыш» сөзін қолдануымыздан көрініс табады. Біз үшін өнертапқыш – бұл жаңа материалдық затты жасаушы адам, ал материалдық емес идея авторы саналатын адамды біз «революционер» немесе «радикал» деп жиі атаймыз, яғни шын мәнінде келенсіз өзгешелігі бар сөздермен белгілейміз.

Инновациялық өзгерістер де әлеуметтік-саяси өзгерістердің маңызды факторы болып табылады. Инновациялық өзгерістер – бұл адамдар қызметінің жаңа тәсілдері мен нәтижелерінің пайда болуы, бұлар қоғамдық дамудың өткен сатыларында болмаған. Осы өзгерістердің мәнін индивидтердің және олардың топтарының инновациялық қызметі құрайды, ал олардың мазмұнын – қоғам дамуының ықпалымен өзгеретін жаңадан пайда болатын (мысалы, радиоэлектронды құралдардағы ақпаратқа қажеттілік) әлеуметтік-саяси қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін алуан түрлі жаңаны жасаудың, таратудың және практикада қолданудың кешенді үдерісі.

«Инновация» термині әлеуметтануға ХІХ ғ. аяғында антропология және этнография арқылы енді, оларда бұл термин «дәстүр» терминінің антонимі ретінде субмәдениеттегі өзгеріс үдерістерін зерттеуде, одан кейін экономика, саясат, ғылым, техника салаларындағы өзгерістерді зерттеуде кеңінен қолданыла басталды. Көрнекті неміс әлеуметтанушысы М.Вебер діни институттардың маңызды инновациялық рөлін, атап айтқанда, капитализм рухын қалыптастыруда, капиталистік экономикалық жүйенің пайда болуында протестанттық этиканың рөлін ашып көрсетті. Т.Парсонс қазіргі қоғамда философияның, теологияның, құқық пен әлеуметтанудың, саясаттанудың инновациялық маңыздылығын көрсетіп берді.

Әдетте әлеуметтануда, саясаттануда инновациялық өзгерістер құрылымындағы өзара байланысқан төрт компонент ерекшелінеді. Бірінші компонент-жаңалық. Жаңаның өзі экономика, саясат, әлеуметтік, ғылым, техника және т.б. салаларында көрінеді. Қандай да салада көрінсе де ол бірінші компонент болып қалады. Инновациялық жаңалықтардың қатарына жаңа ғылыми идеялар, жаңа техникалық өнертапқыштық, жаңа саяси құрылымдар және жаңа әлеуметтік рөлдер жатады. Инновациялық жаңалықтың екінші элементін жаңаны жасайтын немесе қоғамдық өмірдің қайсыбір саласында оны жүзеге асыратын жаңашылдар, әдетте, өздерінің дамыған қабілеттерімен, мақсатқа талпынушылығымен, жоғарғы ерік-жігер сапаларымен, өзінің бүкіл интеллектуалдық және физикалық ресурстарын қайсыбір міндетті шешуге, алға қойған мақсатқа жетуге шоғырландыру дағдысымен ерекшеленеді. М.Вебер жаңашылдың жеке басы харизмасының саяси және діни қызметтегі үлкен маңыздылығын ашты.

Инновациялық өзгерістердің үшінші компоненті – диффузия агенттері немесе жаңалықты таратушылар. Бұлар, әдетте, жана идеяларды, жобаларды, техникалық құралдарды және т.с.с. жасайтын жаңашылдардың шәкірттері мен серіктері. Мысалы, марксистер – К.Маркстың шәкірттері марксистік дүниетанымды таратуда міне дәл осындай рөлді атқарды.

Шыққан жаңаны бағалаушылар, қабылдаушылар инновациялық өзгерістің төртінші компоненті болып есептеледі. Жаңалықты әлеуметтік-саяси бағалау әрдайым инновациялық өзгерістермен қатар жүреді, бірақ оны әлеуметтанулық немесе саяси талдау кезінде эксперименттік фазасының және одан кейін шешім қабылдау фазасының болатынын атап көрсетуге болады. Шағын топ адамдардың жаңалықты алғашқы қабылдауы эксперименталды фазаны білдіреді, ал оларды одан кейін кең қолдану – ұсынылған жаңалықты қолдану керек пе? Егер де қолдану керек болса, қандай салаларда және қандай масштабтарда пайдалану қажет деген шешім қабылдау фазасына әкеледі. Мысалы, суық (қырғиқабак) соғыс кезінде және өткір халықаралық шиелініс болған кезде, Кеңес Одағы мен АҚШ арасында, ғылыми-техникалық жаңалықтар ең алдымен әскери-өнеркәсіп кешенінде (компьютерлік, лазерлік, зымыран техникасы және т.б.) бағаланды және қолданылды, содан кейін қоғамның азаматтық саласына тарады.

Жаңалықты қолдануға қатысты шешім қабылдауда үш жағдай болуы мүмкін. Олар мыналар:

- уақытша қабылданған жаңалықтың бейнеленуі (мысалы, 1994 ж. Белорустағы биліктің парламенттік типінің президенттік типке ауыстырылуы);

- бұрынғы құрылымдар мен қатынастарды ығыстыруға орай жаңа типті құрылымдар мен қатынастарды толықтай қабылдау (мысалы, Белоруста «президенттік вертикаль» деп аталғанның құрылуы және оның барлық жеріне тарауы, олардың арасында қатынастың тарауы);

- бұрын болған мінез-құлық пен қазіргі мінез-құлықтың жаңа құндылықтары, нормалары, нәсілдер арасындағы қарама-қайшылықтың тұрақсыздығы, мысалға Белоруста, Ресейде, ТМД басқа да елдерінде мемлекет бәріне көмектесуі керек деген кенестік өткенді және патерналистік иллюзияны аңсайтын халықтың үлкен топтарының сақталуын айтуға болады.

Соңғысы өзге әлеуметтік топтарда нарықтық стратегия мінез-құлқы кенінен тарағанына қарамастан (кәсіпкерлерді, фермерлерді, «челноктар» деп аталатындарды ерекшелетін) үлкен жастағы адамдар мен зейнеткерлер үшін тән. Мұндай жағдай, әдетте, қоғам дамуының өтпелі кезеңі үшін қоғамда жүріп жатқан әлеуметтік-саяси өзгерістер әртүрлі бағыттылығымен сипатталатын, соның салдарынан, дәстүрлі де, оны алмастыруға келе жатқан да (сондай-ақ оларды қолдаушылар) айтарлықтай басымдыққа жете алмайды.

Осылайша, инновация ойлап табу сияқты бір мезеттік акт емес, керісінше ол ұрпақтан ұрпаққа берілетін білімнің, бірқатар жаңа элементтердің кумулятивтік бір ізділігі. Демек инновация негізделетін мәдени элементтердің саны көп болған сайын, жаңа ашулар мен ойлап табулардың жиілігі де соғұрлым жоғары болады екен [7]. Мысалы, шыныны ойлап табу линзаны жасауға, көйлектерге әшекейлер, бокалдар, терезе әйнектерін, зертхана және рентген трубкаларын, электр шамын, радио және теледидар лампыларын, айнаны және т.б. көптеген заттарды жасауға түрткі болды. Линзалар өз кезегінде көзілдіріктердің, үлкісітіп көрсететін әйнектердің, телескоптардың, фотокамералардың, фонариктердің және т.с.с. пайда болуына ықпал етті. Мұндай типтің дамуы негізіне экспоненциалдық қағида алынған, – мәдени базаның кеңеюіне орай жаңа ойлап табулардың геометриялық прогрессиямен өсу үрдісінің мүмкіндігі үлкен.

Жоғарыда айтылғандармен қатар, шартты түрде идеялық-саяси деп аталаты факторлардың топтары бар. Мысалы, идеялар прогресі және идеялардың ауысуы. Идеялардың ауысуы таза интеллектуалдық үдеріс емес. Әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторы ретінде қарастырылатын ол жаңа әлеуметтік-саяси қозғалыстардың пайда болуымен қосақтаса жүреді. Әлеуметтік-саяси қозғалыстар жеке басында сирек кездесетін сапалардың арқасында бұқара халықты әлеуметтік-саяси қарсылық көрсету акциясына жұмылдыруға қабілетті, қоғамда орнаған тәртіпті шайқалтуға және революциялық өзгерістерге әкеп соқтыруға қабілетті харизматикалық көшбасшыларды тудырады.

Қоғамдарда жүріп жатқан саяси үдерістер, сондай-ақ өз бетінше әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторы бола алады. Саяси революциялардың соңғы теорияларына сәйкес мемлекеттік аппараттың болуы және мемлекетаралық қатынастардың табиғаты революцияны қалыптастыруға қабілетті факторлар болып табылады. Қоғам заңды, тәртіпті және азаматтық тұтастығын қолдау сияқты өзінің негізгі функциялары орындауға қабілетсіз болғанда ғана революционерлердің әрекетінің табысқа жетуге мүмкіндігі бар.

Суреттелген әрбір факторлар басқаларының ықпалына түседі және өзі де оларға әсер етеді. Түсіндіруші теориялар кездестіретін қиыншылықтар олардың өз кемшіліктерімен – детерминизмге және редуцианизмге байланысты: олар факторлардың өзара әрекеттерінің алуан түрлігін бір ғана анықтаушы факторға тиісті деді. Сонымен қатар, әлеуметтік-саяси үдерістер бір-бірімен соншалықты өзара байланысқан, оларды жеке бөліп қарастыру қателік болып саналады. Мысалы, экономикалық және саяси үдерістердің

арасында, экономикалық және технологиялық үдерістердің арасында анық шекара жоқ. Технологиялық өзгерістер өз бетінше мәдени өзгерістердің ерекше типі ретінде қарастырылуы мүмкін. Өртүрлі әлеуметтік-саяси үдерістер арасындағы себеп-салдар байланысы өзгеріске түсіп тұрады және оларды түбегейлі схемаға түсіру мүмкін емес.

Сондықтан әлеуметтік-саяси өзгерістердің қандай да болмасын себеп-салдарларын түсіндіру мүмкіндігі шектеулі. Теориялық түсіндірудің ортақ тәсілі осындай өзгерістердің әрекет етуші механизмдерінің моделін құруда жатыр.

Соңғы екі-үш жүзжылдықта идеология әлемінің әртүрлі елдеріндегі әлеуметтік-саяси өзгерістердің мәнді факторына айналған. Идеологиялық доктриналар, идеалдар, бағдарламалар қоғамның барлық салаларындағы тіршілік әрекетті түбегейлі қайта құруды жүзеге асыратын көптеген саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар басшылыққа алатын әрекет етудің бағдарламасы, серпілісі болып табылады. Әлем тарихында XVIII ғ. Ұлы француз революциясы, XVIII ғ. Құрама Штаттардың тәуелсіздік пен өзін-өзі билеуі үшін күресі, XIX ғ. 70 жж. Париж коммунасы, 1917 ж. Ресейдегі қазан революциясы, XX ғ. 40 жылдардың соңындағы Қытай революциясы және т.б. аса маңызды құбылыстар болып қалды. Олардың бәрі белгілі бір идеологиялық қағидаттарды және құндылықтарды (Либералды-буржуазиялық, маркстік-лениндік, маоистік) жүзеге асыру үшін болған күрестер деп есептеу қабылданған.

Алайда тек дүниежүзілік тарихи маңызды әлеуметтік революциялар ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік-экономикалық және саяси себептер ықпал еткен барлық әлеуметтік-саяси өзгерістердің идеологиялық сипаты бар. Өзгерістер неғұрлым ірі, іргелі, терең жасалса, онда идеологияның рөлінің соғұрлым айқындығын есте ұстау қажет. Бұл кездейсоқ емес. Идеология белгілі бір идеялар мен түсініктердің жиынтығы, ол таптардың, бүкіл қоғамның мүдделерін білдіреді, сол мүдделерді әлеуметтік-саяси шынайылық тұрғысынан түсіндіреді және әрекет ету үшін (мінез-құлық) директиваларды (бағдарламалар) құрайды.

Өзінің мәні, анықтамасы бойынша идеология әлеуметтік-саяси өзгерістерге қатысты бейтарап, «немқұрайлы» бола алмайды. Идеологияның көмегімен әлеуметтік топтар және таптар осындай өзгерістерді талап етеді, немесе оған қарсылық көрсетеді. Алайда идеологияның әлеуметтік-саяси өзгерістердегі бұл рөлі айқын көріне бермейді. Ол қоғамда аса ірі, терең және іргелі өзгерістерді жүзеге асырғанда байқалады [8], ал салыстырмалы түрде ұсақ, таяз өзгерістер жүзеге асқанда оның байқалуы шамалы.

Әлеуметтік-саяси және экономикалық қайта құрулардың идеологиялық сипатын мойындауда ешқандай жамандық жоқ. Өйткені әлеуметтік-саяси өзгерістердің бұл типтері субъектілердің мұндай өзгерістердің фактісін мойындауына, мойындамауына қарамастан әркезде қандайда бір идеологиялық сипатта болады. Негізгі практикалық және теориялық мәселе тіптен басқа тұрғыдан қойылып отыр. Саяси күрес үдерісінде және кез келген саяси ойында, әрдайым әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар кезеңі қатар жүретін, партикулярлы идеология деп аталатын, яғни халықтың көпшілігінің мүддесін емес, шағын топтың мүддесін білдіретін идеология басымдық алады. Шағын топтың мүддесі өзімшілдік немесе пайдakүнемдік болуы мүмкін. Осыдан келіп осы топтармен және қоғамның қалған халқының арасында жанжал туындайды, ал идеология, әлеуметтік және саяси салаларда көрінеді. Жанжалдың өткірлігі сондай дәрежеге жетеді оны күштеу тәсілдерімен шешуге еліктіру пайда болады [9]. Міне, сондықтан әлеуметтік-саяси өзгерістер мен қайта құрулардың талқыланған, зерттелген бағдарламасы халықтың үлкен жіктері мен топтарының түпкі мүдделеріне негізделуі тиіс, жалпы ұлттық мақсаттар мен міндеттерді басшылыққа алуы керек, партикулярлық, тар партиялық идеологияның арбап-алдауына берілмеуі қажет. Идеялы халықтың айтарлықтай көпшілігін, шоғырландыратын, рухтандыратын перспективалық жалпы ұлттық бағдарламаны және шынайылықты қатаң ғылыми, объективтік талдауға негіздеген, оның әлеуметтік-психологиялық, саяси, мәдени, рухани ерекшеліктерін ескерген нақты жете зерттеулермен біріктірудің тәсілдері мен формаларын табу маңызды.

Тарихи тәжірибе әлеуметтік-саяси өзгерістер факторларының пісіп-жетілген әлеуметтік-саяси мәселелерді, экономикалық, саяси және рухани үдерістердің интенсификациясын, халықтың айтарлықтай бөлігінің арттыруды тиімді шешуге, қоғамдағы қайта құруларды жеделдетуге ықпалын тигізетінін көрсетті.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардан дамудың алғышарттары болып табылатын әлеуметтік-саяси өзгерістердің факторлары қоғамның барлық құрылымына бойлай енеді деген қорытынды жасауға болады. Бір-бірімен өзара әрекеттесе отырып, олар бірін-бірі детерминдендіреді, бір өзгерістер басқаларын туындатады, олардың жинақталуы бастапқыда көзге түспейтін, бірақ кейін келе келе мәнді қайта құруларға әкеледі. Сондықтан олар әлеуметтік-саяси даму үдерісін жүзеге асыратын негіз болып саналады, соңғыны ұсақ, тіптен көзге түспейтін өзгерістерді абстракциялаусыз түсіну және түсіндіру мүмкін емес. Мұндай ұсақ өзгерістер, судың шымырлануы сияқты, тереңдегі ағыстарды білдіреді, маңызды қоғамдық

өзгерістер туралы сигнал береді. Маман осы сигналдарды сезіп, байқауы тиіс және дамудағы оқиғаның барысын алдын-ала көре білуі керек.

4. Әлеуметтік-саяси өзгерістер жағдайындағы қоғамның тұрақтылығы

Қоғамның тұрақтылығы мәселесі біздер үшін тек ғылыми, академиялық қана маңызды емес. Қазіргі Қазақстан қоғамының экономикалық, саяси, әлеуметтік өмірін тұрақтандыруды қазақстандықтар көптеген жылдар бойы күтіп үміттенуде. Мұндай жағдайда қоғамның тұрақтылығына, адамдардың өз болашағына, әлеуметтік-саяси жүйелер мен құрылымдардың өзгермейтіндігіне сенім пайда болады. Кезкелген өзгеріс адамдардың материалдық жағдайын, олардың әл-ауқатын нашарлатуға әкеледі, сөйтіп қоғамның бүкіл тұрақтылығының негізін бұзады деген түсінікті қалыптастырады.

Әлеуметтік-саяси тұрақтылық пен әлеуметтік-саяси өзгерістің ғылыми әлеуметтік-саяси ілім тұрғысынан арақатынасы қандай? Бір қарағанда оларды бірін-бірі туындатушы деп санауға бола ма? Шындығында әлеуметтік-саяси тұрақтылық әлеуметтік-саяси жүйелер мен қатынастардың өзгермейтінділігінің, қозғалмайтындығының синонимі емес. Қоғамдағы мұндай қозғалыссыздық, әдетте тұрақсыздық, ерте ме, кеш пе тұрақсыздыққа, әлеуметтік-саяси шиеленіске, нәтижесінде тұрақсыздыққа әкеп соқтыратын тоқыраудың белгісі болып саналады. Бұрынғы КСРО, мысалы, ұзақ уақыт бойы, әсіресе, XX ғ. 60-70 жж. үкімет көптеген тауарлар мен қызмет көрсетудің бөлшек сауда бағасын тұрақты, қозғалыссыз ұстап тұруға тырысты. Алайда бұл бағалар түптеп келгенде осы тауарларды өндіруге кеткен еңбек пен шикізат материалдарының және қызмет көрсету еңбегінің шығындарына тіптен сәйкес келмеді. Өз кезегінде мұндай жағдай тауар өндіру мен қызмет көрсетудің тиімсіздігіне әкеп соқты. Нәтижесінде өндіріс құлдырай бастады, ғылыми-техникалық прогресс баяулады, тоқырау саласы кеңейе түсті, әлеуметтік-саяси шиеленіс артты.

Қайсыбір құрылымдардың, институттардың, үдерістердің өзгеріссіздігі олардың мүлдем тұрақтылығын білдірмейді, шиеленістің, жанжалдың элементтерінің барлығын білдіретіні жайында басқа да көптеген мысалдар келтіруге болады.

Әлеуметтік-саяси тұрақтылық ғылыми-саясаттанулық мағынада – бұл қоғамның белгілі бір тұрақтылығы шеңберінде әлеуметтік-саяси құрылымдарды, үдерістерді және қатынастарды ұдайы өндіру. Мұндай ұдайы өндіру өткен сатыларды жәй ғана қайталау емес, керісінше ол өзіне қажетті өзгеріс элементтерін қосуымен ерекшеленеді.

Тұрақты қоғам – бұл дамушы, сонымен бірге, өзінің тұрақтылығын сақтайтын әлеуметтік-саяси өзгерістердің орнықты механизмдері мен үдерістері бар қоғам. Келесі бір жағдайды да есте ұстау маңызды. Авторитарлық және тоталитарлық қоғам жүйелерінде де белгілі уақытқа дейін тұрақтылық болуы мүмкін. Алайда көптеген елдердің тарихи тәжірибесі мұндай жүйелердің түбінде «қопарылатынын», әлеуметтік-саяси кикілжіңдердің, жанжалдардың және жалпы тұрақсыздықты шоғырландырушы болып қалатынын көрсетті. Сондықтан толық мағынадағы тұрақты қоғам – бұл демократиялық қоғам.

Осылайша, қоғамдағы тұрақтылық өзгеріссіздіктің, қозғалыссыздықтың есебінен іске аспайды, керісінше оған пісіп жетілген әлеуметтік-саяси өзгерістерді дер кезінде және керекті жерінде шебер жүзеге асырудың есебінен қол жетеді екен. Әлеуметтік-саяси өзгерістердің әлеуметтік-саяси тұрақтылықтың қажетті жағдайы және элементі екенін, сондай-ақ белгілі тұрақсыздықтың, қозғалыстың (сіресіп қалуының болмайтыны сияқты) тұрақтылықты қамтамасыз ететінін айтуымыз керек.

Әртүрлі ғылыми бағыттағы ғалымдардың арасында аса көп тараған, қазіргі кейбір түсініктерге орай, тұрақсыздық бүкіл әлемнің іргелі сипаттамасы болып табылады. Мұндай түсініктерді қоғамға да қатысты айтуға болады. Бұл жерде тұрақсыздық деп әлеуметтік-саяси тәртіпсіздікті, ретсіздікті түсінбеу керек, әлеуметтік-саяси эволюцияның әрбір моментінің аяқталмағандығын, әлеуметтік-саяси болмыстың кезкелген нүктесінде әлеуметтік-саяси өзгерістердің мүмкіндігі мен қажеттігі және осы өзгерістердің пайда болу уақытын, орнын және нақты бағытталуын алдын ала көре білу түсінілуі қажет.

Қоғамның тұрақтылығы оның тіршілік әрекетінің әртүрлі – экономикалық, әлеуметтік, саяси, құқықтық, адамгершілік, рухани салаларын жасайтын көптеген жиынтығымен қамтамасыз етіледі[10]. Енді солардың кейбіреулерін қарастырайық. Әлеуметтік-саяси тұрақтылық ең алдымен әлеуметтік-саяси бақылау механизмдерінің, яғни әдістер жиынтығының болуын ойластырған, қажетті тәртіпті ұстап тұру мақсатында қоғам солар арқылы адамдардың мінез-құлқына ықпал етуге ұмтылады. Бақылаудың көптеген формалары бар, олардың көпшілігін біздер байқамаймыз. Әрбір қоғамның ерекшелікті бақылау жүйесі болады. Қалай болғанда да, қоғам бақылаудың алуан түріне арқа тұтады. Өзара бақылау оның қарапайым түрі, онда топтың бір мүшесі басқа біреуге оның нашар мінез-құлқы үшін тойтарыс береді. Мұндай бақылау – тікелей және өзара делдал (полиция, сот және т.б.) болмаған жағдайда іске асырылады. Әлеуметтік-саяси бақылаудың ерекшелікті формасына, сондай-ақ дәстүрлер мен салттар да жатады.

Мысалы, салттар – бұл қандай да бір конституциялық биліктің қатысуынсыз бірте-бірте қалыптасатын белгілі бір міндетті топтық процедуралар. Алайда салттар игеріп, оның адамдарға ықпал ететін зор күшін конституциялық биліктің меңгермегенін айтуымыз керек.

Бақылаудың кейбір басқа да түрлері санкция жүйесімен байланысқан, олардың индивидуалдық қолдамаудан бастап ресми айып төлеу формасындағы жазалау, түрмеге қамау сияқты түрлері бар. Қоғамдардың көпшілігі тармақталған бақылау жүйесіне негізделген, оларда физикалық күш соңғы құрал болып саналады. Қоғамдағы барлық бақылаудың түрлері өзара тығыз байланысқан, егер де оның бірі әлсірейтін болса, екіншісі оны бірден алмастырады.

Әлеуметтік-саяси тұрақтылық факторларының арасынан көптеген зерттеушілер мен саяси қайраткерлер қоғамның әлеуметтік-таптық құрылымына, оның стратификациясына қатысты факторларды маңызды санайды. Солардың ішінде осы қоғамға сәйкес орташа табысы бар, орта көлемді жеке меншікті иеленген орта тап деп аталатындардың қоғамда айтарлықтай көп болуын атап көрсетеді. Мұндай таптың болуы халықтың аса белсенді жіктерін өз жағына тартуға қабілетті центристік саяси күштердің өмір сүруіне және нығаюына себепші болады. Және керісінше, центристік топтардың ықпалының жеткіліксіздігі, аморфты болуы экстремистік топтардың инициативаның иеленіп кетуіне қызмет етеді, бұл өз кезегінде саяси және әлеуметтік шиеленіске әкеледі, саяси күштердің күресін өткірлейді, сөйтіп тұрақсыздық тәуекелін күшейтеді.

Люмпендердің айтарлықтай жігінің болуын зерттеушілер қоғамның әлеуметтік тұрақсыздығының қауіпті факторы санайды. Бұл жік, әсіресе, саны артқан жағдайда және қылмыстық элементтермен қосылған жағдайда ең тұрақсыздандырушы, қиратушы рөлді атқара алады. Оның қиратушылық әрекеттерінің бағытын алдын ала көре білу мүмкін емес. Сондықтан қоғамды люмпендендіруден, экстремистік саяси күштердің белсенді әрекеттерінен қорғау – оның тұрақтылығы мен тыныштығын сақтаудың маңызды бағыттарының бірі.

Әлеуметтік-саяси тұрақтылық қоғамның саяси жүйесінің ең алдымен мемлекеттің, атқарушы, заң шығарушы және сот билігінің тұрақты қалпына айтарлықтай дәрежеде тәуелді болады.

Көп партиялықтың дамуы қоғамды тұрақтандыруды қорғау механизмдерінің бірі бола алады. Әрине партиялар мен билік құрылымдары (парламент, атқарушы билік) арасындағы өзара қатынасты реттейтін қажетті заңнаманың болмауы, жалпы мәдениеттің, әсіресе партияаралық саяси күрес мәдениетінің болмауы немесе оның жеткіліксіздігі жағдайында көп партиялық қоғамдық өмірді тұрақсыздандырушы факторы қызметін де атқара алады. Бірақ, түптеп келгенде көп партиялық қоғамдық өмірді тұрақсыздандырушы факторы қызметін де атқара алады. Дегенмен, көп партиялық – бұл қоғамның тұрақтылығын қорғау механизмдерінің бірі. Ол ең алдымен қоғамды авторитаризм мен диктатураның баса көктеуінен қорғайды. Сол үшін парламент әртүрлі саяси партиялардың, ұйымдасқан саяси топтардың күрес сахнасы болып табылады. Келісім қоғамдық өмірдің факторы ретінде қоғамның саяси тұрақтылығын нығайтуда маңызды рөл атқарады, ол негізгі саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар, биліктің барлық бұтақтарының өкілдері арасындағы негізгі құндылық болып саналады. Мұндай келісім, бір жағынан, әлеуметтік топтар мен жіктердің кең және масштабты бағыт-бағдарларын бейнелеуді көрсетеді, ал екінші жағынан, өз кезегінде ұқсас бағыт-бағдарлардың нығаюына қолайлы жағдай жасайды, ықпал етеді. Сондықтан қоғамда мұндай бағыт-бағдарлар неғұрлым басым болса, қоғамның өзі соғұрлым тұрақты болады, демократиялық тірегі де мығым болады. Келісімге деген қажеттілік өтпелі кезеңдерде аса айқын байқалады, өйткені қоғамдық келісім шешуші рөл атқара алады және шындығында атқарады да [11].

Алайда теорияда, практикада демократиялық келісімді тоталитарлық бірдей ойлаумен ешқашанда ұқсастыруға, араластыруға болмайды. Соңғысы басқаша ойлауға төзбейді, тек басты әрекет етуші адамның, жоғарғы билеушінің ғана (император, диктатор, президент немесе бас хатшы сияқты) ойының шексіз үстемдігіне жол береді. Мұнда пікірдің алуан түрлі болуына жол берілмейді. Демократиялық келісім әртүрлі қоғамдық қозғалыстардың, саяси партиялардың, билік тармақтарының, әлеуметтік топтар мен жіктердің міндетті түрде пікір плюрализмінің және түсініктердің болуын ойластырған. Бұл жерде пікірдің көптігі аса дұрыс, тиімді, оптималды шешімді іздестірудің әдісі, тәсілі қызметін атқарады, қарапайым ұрыс-керістің және насихаттық пікірталастың қайнар көзі бола алмайды.

Осылайша, әлеуметтік-саяси өзгерістер жағдайындағы қоғамның тұрақтылығы – бұл өзінің құрылымын және қоғамдық өзгерістер үдерісіне бақылау жасау қабілетін сақтай отырып, қоғамның шамалы өзгерістері мен тиімді өмір сүруіне және сыртқы және ішкі қоршаған ортаның ықпалы мен дамуына мүмкіндік беретін қоғам жүйесінің тұрақты жағдайы, қалпы.

Жоғарыда айтылғандардан келесі қорытындыны шығаруға болады.

Біріншіден, «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымы біздер, қазақстандықтар үшін үйреншікті емес,

«әлеуметтік-саяси даму» ұғымы дағдылы түсінік. Ол бізде көптеген жылдар бойы қоғамдық ғылымдарда, саясат практикасында таратылып, жайылды. Әрине оның қолданыста болуына құқысы бар, өйткені ол әлеуметтік-саяси нақтылықтың маңызды моменттерін сипаттайды. Бірақ «әлеуметтік-саяси даму» ұғымы тек жақсарту, күрделендіру, жетілдіру және т.б. жақтарға бағыты бар әлеуметтік-саяси өзгерістердің белгілі бір түрін ғана сипаттайды. Алайда басқа да көптеген әлеуметтік-саяси өзгерістер қоғамда бар, оларды жетілдірудің өзгерістері деп мойындау мүмкін емес, оған мысалға, пайда болу, қалыптасу, өсу, құлдырау, жойылу, өтпелі кезең, өтпелі жағдай және т.б. айтсақ жеткілікті. Бұлар өздерінің мазмұнында жағымды, ұнамсыз мағынаны тікелей алып жүрмейтін түсініктер, олар прогресс жағына қарай да, регресс жағына қарай да бағытталмаған жәй ғана өзгерістер болып саналады.

Осы тұрғыдан алғанда қоғамтануда (саясаттануда) «әлеуметтік-саяси өзгерістер» ұғымын негізгі түсінік ретінде қолдануға басымдық берілген, онда бағалау компоненті жоқ, әлеуметтік-саяси өзгерістердің, олардың бағытталуыларына қарамастан, кең шеңберлі алуан түрін қамту орын алған. Бұл ұғым қайсыбір саладағы әлеуметтік-саяси өзгеріс фактісін белгілейді, кең мағынадағы қозғалу, өзгеру фактісін айқындайды.

Екіншіден, әлеуметтік-саяси өзгерістерді қоғамда жүріп жатқан кез келген жалпы өзгерісер ретінде түсінуге болмайды. Қоғамдық өзгерістерді яғни қоғамның кез келген саласына қатысты – экономикалық, саяси, рухани өзгерістердің және тікелей әлеуметтік өзгерістердің арасында айырмашылықтар болуы қажет. Сондықтан біз саясаттанулық мағынада әлеуметтік-саяси өзгерістер туралы айтқанда кез келген салада жүріп жатқан – экономикалық, әлеуметтік, саяси, технологиялық немесе жалпы қоғамдағы кез келген өзгерістерді сөз етіп отырған жоқпыз, тек саясаттанудың пәні болып табылатын саладағы өзгерістер туралы айтып отырмыз. Дәлірек айтқанда бұл әлеуметтік-саяси жүйелердегі, әлеуметтік стратификациядағы, әлеуметтік, саяси үдерістердегі, әлеуметтік, саяси қауымдастықтардағы, институттардағы, ұйымдардағы, олардың өзара әрекеттеріндегі өзгерістер.

Әлеуметтік-саяси өзгерістердің барлық түрлері, моделдері өзара тығыз байланысқан: бір түрдегі немесе моделдегі өзгеріс өзінің соңынан басқа түрлердің немесе моделдердің өзгерістерін тартады, айталық, құрылымдық өзгерістерден кейін функционалдық өзгерістер, мотивациялықтан кейін процессионалдық және т.б. өзгерістер жүреді. Сонымен қатар, нақты әлеуметтік, саяси құбылыстарды талдау барысында өзгерістің бір түрін немесе моделін басқасынан немесе басқаларынан шектеу өте қиын. Соған қарамастан мұны істеуге ұмтылу қажет, өйткені оларды жіктеу әлеуметтік, саяси ақиқатты және онда жүріп жатқан нақты қозғалыстарды нақты, анық түсінуге мүмкіндік береді.

1 Садырова М.С. *Әлеуметтану: өзекті мәселелер.* - Алматы, 2011. - 62-75 бб.

2 *Новейший социологический словарь.* - Минск, 2010. - С. 845.

3 Араб-Оғлы Э.А. *Обозримое будущее. Социальные последствия НТР: год 2000.* - М., 1986. - С. 25.

4 Кондратьев Н.Д. *Проблемы экономической динамики.* - М., 1989.

5 Әбсәттаров Р.Б. *Саясаттану негіздері. Екі томдық. 2-том.* - Алматы, 2012. - 219-225, 228-229 бб.

6 *Философский словарь.* - Киев, 2006. - С. 429-430.

7 Садырова М.С. *Әлеуметтану: өзекті мәселелер.* - Алматы, 2011. - 247-255 бб.

8 *Политическая идеология.* - Минск, 2012. - С. 18.

9 Гелей С.Д., Рутар С.М. *Політологія.* - Київ, 2013. - С. 158.

10 Сергеев Г.Я. *Проблемы современного общества.* - СПб., 2012. - С. 116.

11 *Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachans.* - Berlin, 2012. - S. 74-118.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы социально-политических изменений, которые в политической науке еще недостаточно изучены. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Summary

In article topical issues of socio-political changes which in political science are still insufficiently studied are considered. At the same time the attention and to debatable questions is paid.